

KS. PRZEMYSŁAW ARTEMIUK

WT UKSW

iD: 0000-0001-5337-0329

DOI: 10.56898/st.14203

WOKÓŁ PRZYSZŁOŚCI KOŚCIOŁA. ANALIZA WYBRANEJ DEBATY EKLEZJOLOGICZNEJ

Streszczenie

Celem artykułu jest, po pierwsze, prezentacja debaty eklezjologicznej dotyczącej przyszłości Kościoła katolickiego; po drugie, ukazanie jej na tle historyczno-teologicznym; po trzecie, wyprowadzenie wniosków dotyczących badanego zagadnienia. W pierwszej części artykułu autor prezentuje myśl Chantal Delsol. W części drugiej, ukazuje spojrzenie na to zagadnienie Tomáša Halíka. Część trzecia, to podsumowanie i ocena. Przeprowadzone badania pozwalają na wyciągnięcie następujących konkluzji: zmiana katolicyzmu nie oznacza końca Kościoła, lecz rozpad dotychczasowego *imaginarium*, w którym istota wiary pozostaje niezmienna; sytuacja Kościoła katolickiego jest na tyle poważna, że potrzebne są zmiany, jednak nie samych struktur, lecz wiary, która domaga się pogłębienia i odnowy.

Słowa-klucze: przyszłość Kościoła, eklezjologia, Chantal Delsol, Tomáš Halík

Wstęp

Alfred Loisy (zm. 1940), wypowiadając na początku dwudziestego wieku zdanie: „Jezus głosił królestwo Boże, a pojawił się Kościół”¹, nie zdawał sobie sprawy, że zostanie opacznie zrozumiany. Postawioną tezę francuskiego teologa potraktowano wbrew intencjom autora, nie jako opis we-

¹ Zob. A. Loisy, *L'Évangile et l'Église*, Paris: A. Picard 1908, s. 153.

wewnętrznej ciągłości i łączności między nauczaniem Jezusa a Kościołem, lecz widziano w niej dowód olbrzymiego kontrastu między wizją i jej realizacją². Z kolei pod koniec dwudziestego wieku emancypacyjne ruchy rodzące się wśród katolików zachodniej Europy, głosząc hasło: „Chrystus – tak, Kościół – nie”, już wyraźnie odmawiały Kościołowi racji bytu³. Skupiając się jedynie na indywidulowanym i subiektywnym wymiarze wiary, postulowały odrzucenie działywnej struktury wspólnoty, czyli odkościelnienie religii chrześcijańskiej⁴. To radykalne „nie”, negujące sens instytucji, każe nam zapytać o początki Kościoła i jego Chrystusowe korzenie. Do połowy XX wieku w teologii katolickiej obowiązywała teza, iż Jezus, przekazując św. Piotrowi „władzę kluczy” (Mt 16,18 – „Ty jesteś Piotr czyli Skąła i na tej skąle zbuduję Kościół mój”), wprost i bezpośrednio ustanowił Kościół⁵. Z czasem, odwołując się do najnowszych historycznych i biblijnych badań, poszerzono teologiczną perspektywę. Dzisiaj mówimy o procesie rodzenia się Kościoła, na który składają się ściśle ze sobą powiązane fazy. Są nimi: zrealizowanie przez Jezusa obietnic dotyczących ludu Bożego zawartych w Starym Testamencie; wezwanie do nawrócenia i wiary w Niego adresowane do wszystkich; ustanowienie Dwunastu jako szczególnej wspólnoty; wybór Piotra i nadanie mu misji; odrzucenia Jezusa przez przywódców żydowskich; ustanowienie Eucharystii; odnowienie przez Chrystusa w fakcie zmartwychwstania swojej wspólnoty z uczniami; zesłanie Ducha Świętego, które staje się proklamacją istnienia Kościoła; wyjście uczniów do pogan i formowanie się wśród nich Kościoła⁶. Wbrew wcześniej przywoływanym tezom należy z całą stanowczością stwierdzić, iż „Jezus chciał założyć swój Kościół”⁷ i wprowadzić tym samym zgromadzonych wokół siebie ludzi

² Szerzej na temat A. Loisy’ego i modernizmu zob. P. Borto, *Magisterium Kościoła w sporze z modernizmem o fundamenty wiary. Analiza poglądów A. Loisy’ego, E. Le Roy i G. Tyrrella i ich ocena w świetle dokumentów antymodernistycznych oraz Vaticanum II*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2020.

³ Zob. W. Kasper, J. Moltmann, *Jezus – tak, Kościół – nie? O chrystologicznych źródłach kryzysu Kościoła*, przekład A. Kuć, Kraków: Homini 2005; J. Ratzinger, *Chrystus i jego Kościół*, przekład W. Szymona, Kraków: Wydawnictwo eSPe 2005; T. Söding, *Jesus und die Kirche. Was sagt das Neue Testament?*, Freiburg im Breisgau: Herder Verlag 2007.

⁴ Zob. J. Mariński, *Religia w społeczeństwie ponowoczesnym. Studium socjologiczne*, Warszawa: Oficyna Naukowa 2010, s. 139-194.

⁵ Zob. H. Seweryniak, *Metodologia eklezjologii fundamentalnej „Demonstratio Catholica”*, „Studia Nauk Teologicznych PAN” 2 (2007), s. 134.

⁶ Zob. Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Wybrane zagadnienia z eklezjologii (1985)*, w: J. Królikowski (red.), *Od wiary do teologii. Dokumenty Międzynarodowej Komisji Teologicznej 1969-1996*, Kraków: Wydawnictwo Księży Sercanów 2000, s. 201-202.

⁷ Zob. Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Świadomość, jaką Jezus miał o sobie samym*

w porządek królestwa. Wspólnota wierzących nie jest zatem wymysłem uczniów, którzy pragnęli jedynie przechowywać pamięć o swoim Mistrzu. Początek Kościoła należy widzieć w planie Bożym, który stopniowo ujawniał się w historii. Dzieło budowy tej wspólnoty - to proces złożony, a nie jednorazowe wydarzenie. W jego centrum stoi osoba Jezusa, którego całe ziemskie życie było ukierunkowane na powołanie ludu Nowego Przymierza.

Geneza Kościoła, jego obecna struktura, a przede wszystkim przyszłość katolicyzmu, to zagadnienia obecnie żywo dyskutowane. O ile badaniami nad początkiem chrześcijaństwa zajmują się głównie historycy, bibliści i teologowie⁸, o tyle kondycja Kościoła katolickiego i jego przyszłość budzą zdecydowanie szersze zainteresowanie⁹. Celem artykułu jest, po pierwsze, prezentacja wybranej debaty eklezjologicznych dotyczących przyszłości Kościoła katolickiego; po drugie, ukazanie tej debaty na tle historyczno-teologicznym; po trzecie, wyprowadzenie wniosków dotyczących badanego zagadnienia. Źródłami poddanymi analizie będą prace Chantal Delsol i Tomáša Halíka. Ponadto pojawiają się odwołania do wybranej literatury przedmiotu.

Charakteryzując obecną sytuację, dobrze sięgnąć do uwag intelektualistów, badaczy, teologów czy filozofów, którzy diagnozują obecny stan Kościoła¹⁰. Tomasz P. Terlikowski (ur. 1974) zauważa, że przyszły dla Ko-

---

i o swoim posłaniu (1985), w: *Od wiary do teologii. Dokumenty Międzynarodowej Komisji Teologicznej 1969-1996*, s. 245-246.

- ⁸ Zob. W. Kasper, *Kościół Katolicki. Istota, rzeczywistość, posłannictwo*, przekład G. Rawski, Kraków: WAM 2014; G. Lohfink, *Czy Bóg potrzebuje Kościoła? O teologii ludu Bożego*, przekład E. Pieciul-Karmińska, Poznań: W drodze 2005; H. Seweryniak, *Geografia wiary*, Warszawa: Więź 2010²; H. Seweryniak, M. Skierkowski (red.), *Skąd Kościół. Wokół współczesnych pytań o początki chrześcijaństwa*, Płock: PIW 2011; M. Rosik, *Kościół a Synagoga (30-313 po Chr.) na rozdrożu*, Wrocław: Chromcon 2016; K. Wengst, *Wie das Christentum entstand. Eine Geschichte mit Brüchen im 1. und 2. Jahrhundert*, Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus 2021.
- ⁹ A. Draguła, *Kościół, który wyznają. Między zgorszeniem a nadzieją*, Kraków: WAM 2023; I. Dudkiewicz, *Pastwisko. Jak przeszłość, strach i bezwład rządzą polskim Kościołem*, Warszawa: Agora 2024; G.M. Hoff, *In Auflösung. Über die Gegenwart des römischen Katholizismus*, Freiburg im Breisgau: Herder Verlag 2023; H. Joas, *Warum Kirche? Selbstoptimierung oder Glaubensgemeinschaft*, Freiburg im Breisgau: Herder Verlag 2022; G.L. Müller, *Katolicki, czyli jaki? Prawdziwa i fałszywa reforma*, przekład R. Biel, Tarnów: Biblos 2024; M. Seewald, *Reform. Dieselbe Kirche anders denken*, Freiburg im Breisgau: Herder Verlag 2019; J. Werbick, *Christentum – kann das weg? Glauben in Zeiten der Kirchen-Erschöpfung*, Ostfildern: Matthias Grünewald Verlag 2023.
- ¹⁰ Zob. A. Riccardi, *Kościół płonie. Czy chrześcijaństwo ma przyszłość?*, przekład E. Augustyn, Kraków: ZNAK 2022; J.P. Strumiłowski, *Zachwiana hierarchia. Pomieszenie pojęć i przyczyny kryzysu w Kościele*, Kraków: ESPRIT 2022; G. Weigel, *Kruchy porządek. Jak znaleźć oparcie i nadzieję*, przekład K. Kurek, Warszawa: PROMIC 2020.

ścioła czasy bardzo trudne¹¹. „Dogłębnie zlaicyzowane społeczeństwo nie chce nawet słuchać o Bogu, choć istnieją jeszcze wspólnoty i jednostki, które chcą Go głosić”¹². Zdaniem publicysty, zmiany wynikają nie tylko z nieskutecznego głoszenia Ewangelii, hipokryzji chrześcijan czy skandali seksualnych¹³. Chodzi raczej o coś zdecydowanie głębszego. Terlikowski ma na myśli rewizję myślenia i odczuwania, rewolucję filozoficzną i ideową dokonującą się we współczesnym świecie. Publicysta przywołuje tutaj określenie Marcina Kędzierskiego (ur. 1984), który całe zjawisko określa mianem „rozpadu katolickiego *imaginarium*”¹⁴. Zdaniem Terlikowskiego „umiera i rozsypuje się” katolicyzm znany od przynajmniej pięciuset lat. Jest to śmierć struktury, nie zaś koniec Kościoła¹⁵.

Perspektywa Chantal Delsol

Chantal Delsol (ur. 1947) w głośnym wykładzie „Koniec chrześcijańskiego świata”¹⁶, który rozwija następnie w pracy „Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era”¹⁷, wieści, że nadchodzi zmierzch cywilizacji, która liczy sobie szesnaście stuleci¹⁸. W pracy „Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era” Delsol pogłębia te diagnozy. Poza nakreśleniem kontekstu, co pojawiło się już w rzymskim wykładzie, wprowadza dwa istotne pojęcia: inwersji normatywnej i inwersji ontologicznej. Pierwsza, zdaniem filozof, „wyjaśnia i opisuje koniec epoki chrześcijańskiej”¹⁹. Zmianę można dostrzec, przyglądając się poszczególnym etapom rozwoju chrześcijaństwa. Francuzka filozof zauważa, że in-

---

¹¹ Zob. T.P. Terlikowski, *Wygasanie. Zmierzch mojego Kościoła*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2023.

¹² T.P. Terlikowski, *Koniec Kościoła, jaki znacie*, Warszawa: Wydawnictwo Nowej Konfederacji 2022, s. 11.

¹³ Zob. T. Czyżewski, *Jak nie rozwijać się duchowo. Religijne zaburzenia osobowości*, Kraków: WAM 2022; D. de Lassus, *Zagrożenia i wypaczenia życia zakonnego*, przekład A. Kuryś, Kraków: WAM 2022.

¹⁴ T.P. Terlikowski, *Koniec Kościoła, jaki znacie*, s. 11.

¹⁵ Por. T.P. Terlikowski, *Koniec Kościoła, jaki znacie*, s. 26.

¹⁶ Ch. Delsol, *Koniec chrześcijańskiego świata*, przekład M. Szczurowski, w: D. Karłowicz (red.), *Myśląc z Janem Pawłem II*, Rzym-Warszawa: Teologia Polityczna-Angelicum 2021, s. 175-193.

¹⁷ Ch. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era*, Kraków: WAM 2023.

¹⁸ Por. Ch. Delsol, *Koniec chrześcijańskiego świata*, s. 178-179.

¹⁹ Ch. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era*, s. 70.

wersja normatywna szczególnie dla młodych ludzi staje się czymś naturalnym²⁰. Jeśli jednak chce się ją zrozumieć, dobrze jest sięgnąć do początków, bowiem „cywilizacja chrześcijańska powstała także przez inwersję normatywną, ale w przeciwnym kierunku”²¹. Polegała ona na uznaniu chrześcijaństwa za religię dominującą: „kościół zainstalowały się w świątyniach i zamiast zniszczyć kultury pogańskie, schryścianizowały je”²². Jak reagowali na zmiany poganie, którzy stanowili zdecydowaną większość w ówczesnym cesarstwie? Z pewnością zmiany były wprowadzane z oporami, ale systematycznie i przy wsparciu władzy. Delsol zauważa, że poganie „bronili się przed zalewem nowości i czynili to w imię tradycji. Bronili porządku rzeczy, porządku *paideia* i rzymskiej kultury”²³. Mieli jednak świadomość, że ich świat kończy się, a stare odchodzi do lamusa.

Śledząc dzieje inwersji normatywnej, Delsol wskazuje na wiek XVIII, który staje się „początkiem końca epoki chrześcijańskiej”²⁴. Widać to wyraźnie z dzisiejszej perspektywy. To wtedy „niezależnie od wszelkich wydarzeń stare zasady krok po kroku ustępują, czasami szybko, czasami wolno, ale w sposób regularny i pewny”²⁵. Pod koniec XX wieku inwersja staje się zdecydowana. Widać, jak na dłoni, jej wyraźne oblicze. Oddaje je zasada: „dać każdemu dostęp do wszystkiego, co jest technicznie możliwe”²⁶. Francuska filozof uważa, że obecna postać inwersji normatywnej, która rozpoczęła się w XVIII, jest przeciwieństwem zmian, które miały miejsce w początkach chrześcijaństwa (IV w.). Obecnie „mamy do czynienia, jak gdyby, z inwersją inwersji”²⁷, która prowadzi świat z powrotem do czasów pogańskich. Zmiana dokonuje się powoli, ale nieubłaganie. Znikają wierzenia, na których były ufundowane zasady, zamierają dawne obyczaje, a w zamian pojawiają się nowe paradygmaty²⁸. W ten sposób dokonuje się projektowanie nowego społeczeństwa. Przeszłość staje „obcą krainą”. Era chrześcijańska jest już przeszłością²⁹.

Oczywiście, inwersja normatywna nie dokonałaby się bez inwersji on-

²⁰ Por. Ch. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era*, s. 70.

²¹ Ch. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era*, s. 70.

²² Ch. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era*, s. 75.

²³ Ch. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era*, s. 81.

²⁴ Ch. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era*, s. 84.

²⁵ Ch. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era*, s. 87.

²⁶ Ch. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era*, s. 89.

²⁷ Ch. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era*, s. 90.

²⁸ Por. Ch. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era*, s. 100.

²⁹ Por. Ch. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era*, s. 103.

tologicznej, która oznacza załamanie wiary w pierwsze zasady. Przewrót ontologiczny dotyczy zmiany „znaczenia i miejsca człowieka we wszechświecie, natury świata czy bogów”³⁰. Dokonuje się on najpierw u podstawy, w fundamencie, a potem rzutuje na moralność, które z niego wypływa³¹. Delsol uważa, że po inwersji ontologicznej, a po niej normatywnej, chrześcijaństwo nie znika, nie rozplywa się, ale zostaje zastąpione. Pojawiają się, wbrew przekonaniu wielu, nie nihilizm i materializm, ale rozmaite moralności (np. stoicka) czy religijności (np. dalekowschodnia)³². Oczywiście, nowa religia czy nowe religie, budują na dawnych, traktując je niczym palimpsest. Chrześcijanie żyją w świecie, który ufundowany jest na pozostałościach, resztkach, do których nie mają już prawa³³. Są jednak nadal obywatelami tego świata. Stąd rodzące się pytania o ich aktualną rolę i miejsce.

Myśląc o przyszłości Kościoła i chrześcijaństwa w ogóle, zdaniem Delsol, po pierwsze, należy zmodyfikować status prawdy, wracając do jej pierwotnego sensu. Ma być ona nie tyle dogmatem, teoretycznym konstruktem, ile światłem, które rozświetli mroki tego świata czy nadzieją nadającą sens ludzkiej egzystencji³⁴. Po drugie, należy przywrócić metafizyczno-religijną nadzieję i w nią wpisać prawdę, której zawsze się oczekuje i która wskazuje na nieuchwytny horyzont³⁵. Po trzecie, zrezygnować z dominacji, a skupić się na byciu solą ziemi, przywracając sens świadectwa³⁶.

Perspektywa Tomáša Halíka

Tomáš Halík (ur. 1948), analizując współczesny kontekst chrześcijaństwa, uważa, że przypomina on czasy przed reformacją³⁷. Dlatego wszelkie reformy, jego zdaniem, muszą iść głęboko i nie mogą ograniczać się do instytucjonalnej kosmetyki. „Skuteczność reformy i żywotność Kościoła

³⁰ Ch. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era*, s. 109.

³¹ Por. Ch. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era*, s. 107.

³² Por. Ch. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era*, s. 116.

³³ Por. Ch. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era*, s. 141.

³⁴ Por. Ch. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era*, s. 150.

³⁵ Por. Ch. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era*, s. 151.

³⁶ Por. Ch. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era*, s. 191.

³⁷ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa. Odwaga do zmiany*, przekład T. Maćkowiak, Kraków: WAM 2022, s. 10; zob. P. Artemiuk, *Tomáša Halíka myśli o współczesnym Kościele*, „Studia Teologiczne Białystok Drohiczyń Łomża” 40/2022, s. 59-76; P. Artemiuk, *Bóg w pustych Kościołach. Teodycea Tomáša Halíka*, w: P. Artemiuk (red.), *Odcienie polskiego katolicyzmu*, Płock: PIW 2022, s. 199-208; K. Jasiński, *Tomáš Halík's Concept of God as the Depth of Reality*, „Collectanea Theologica” 93/2023 nr 3, s. 89-118.

zależą od tego, czy uda się ponownie dotrzeć do duchowej głębi i egzystencjalnego wymiary wiary³⁸. Zdaniem czeskiego duchownego obecny kryzys pozwala wejść w nową epokę chrześcijaństwa. Halík określa ją mianem popołudnia³⁹: „jeśli Kościoły oprą się pokusie zapatrzenia w siebie i zbiorowego narcyzmu, klerikalizmu, izolacjonizmu i prowincjonalizmu, będą w stanie wesprzeć nową, szerszą i głębszą ekumenę⁴⁰. Czeski teolog uważa, że decydująca dla obecnej kondycji katolicyzmu jest konstruktywna refleksja nad tym, co było. „Przez cienie nieodległej przeszłości Kościół traci wiarygodność⁴¹. Niebezpieczeństwem, które obecnie daje o sobie coraz mocniej znać, jest nie wojowniczy ateizm czy prześladowania wierzących, ale obojętność.

Analizując obecną sytuację, Halík postuluje odnowę wiary i pójście w głąb szeroko rozumianej tradycji chrześcijańskiej. Przez wiarę rozumie „postawę życiową, orientację, sposób, w jaki istniejemy w tym świecie, jak go rozumiemy, a nie po prostu przekonania religijne i poglądy⁴². Czeskiego teologa bardziej interesuje wiara jako relacja, czyli *faith* niż wiara jako przekonania, czyli *beliefs*. Jego zdaniem chrześcijaństwo zachowuje szczególne rozumienie relacji człowieka z Bogiem. Wiara ma postać *emmun*a, czyli prazaufania, zawierzenia, a także naśladowania, pójścia śladami Jezusa. Chrześcijaństwo w tej perspektywie staje się drogą z Jezusem, pełną zaufania, odwagi, miłości i wierności⁴³. Czeski myśliciel kategorycznie stwierdza: „jeśli chrześcijaństwo ma przełamać kryzys, który dotknął wielu jego form, i stać się inspirującą odpowiedzią na wyzwania czasu wielkich przemian cywilizacyjnych, musi odważnie przekroczyć dotychczasowe mentalne i instytucjonalne granice. Nastał czas samoprzekraczania chrześcijaństwa⁴⁴.

Kluczowe dla Halikowej teologii pozostają pojęcia odnoszące się do Boga i człowieka. Czeski myśliciel, argumentując za odnową wiary, wypowiada najpierw istotne twierdzenia dotyczące samego Boga. Krytykuje antropomorficzne wyobrażenia, pospolitą familiarność w postrzeganiu Stwórcy. Mówi o tajemnicy Jego Osoby i dialogicznym charakterze relacji,

³⁸ T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 10-11.

³⁹ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 11.

⁴⁰ T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 11.

⁴¹ T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 13.

⁴² T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 14.

⁴³ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 16-17.

⁴⁴ T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 18.

w której kluczowe staje się przyjęcie człowieka przez Boga⁴⁵. Definiując duchowość, stwierdza, że nie może być ona rozumiana wąsko czy subiektywnie. Jest ona stylem życia, w którym wiara zdaje się być wiodącą siłą. Karmi ona zarówno same życie duchowe, które rozwija się wewnątrz człowieka, jak i wpływa na sam sposób praktyk religijnych, które wiodą od liturgii ku życiu⁴⁶. W tej perspektywie Bóg i Jego działanie zawsze okryte jest nieprzeniknioną tajemnicą, dokonuje się we wnętrzu człowieka, w głębi jego serca⁴⁷.

Człowiek z kolei w spotkaniu ze Stwórcą odkrywa swoją istotę. Halík formułuje tę prawdę, odwołując się do kategorii otwartości obecnej już w teologii Karla Rahnera (zm. 1984) czy Wolfharta Pannenberg (zm. 2014). Stwierdza: „w wierze, w tym egzystencjalnym spotkaniu z przekraczającą wszystko tajemnicą, ukazuje się właściwa natura ludzkiego życia: jego otwartość”⁴⁸. Dla czeskiego intelektualisty kluczowymi pozostają dwa terminy: obecność Boga w świecie i otwartość na Niego człowieka⁴⁹.

Halík, analizując zmiany zachodzące w świecie, odczytuje je w kluczu teologicznym. Swoje podejście nazywa kairologią. Rozumie przez nie badanie doświadczenia wiary w kluczu hermeneutycznym, odwołujące się do zmian społecznych czy kulturowych paradygmatów⁵⁰. Jest przekonany, że istnieje ścisły związek między wymiarem wertykalnym: Bóg i człowiek, a horyzontalnym: ludzie wobec siebie. Poznanie Boga nie może być odzielona od poznania człowieka i świata. Dlatego kairologia odwołuje się do teologii kontekstualnej, która reflektuje doświadczenie wiary w konkretnej rzeczywistości społecznej, dialogując z naukami, kulturą i historią⁵¹. Zdaniem czeskiego duchownego, kairologia, przyjmując postać socjoteologii (połączenie socjologii z teologią), jest dzisiaj bardzo przydatna⁵². Ponadto, teologiczne spojrzenie na Kościół, o czym należy pamiętać, jest zdecydowanie szersze niż przewiduje sama socjologia. Kościół to nie tylko jedna z wielu instytucji społecznych. Jest przede wszystkim sakramentem, czyli symbolem i znakiem zbawienia⁵³. Halík kairologię traktuje jako część pu-

⁴⁵ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 28.

⁴⁶ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 29.

⁴⁷ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 32.

⁴⁸ T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 33.

⁴⁹ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 35-36.

⁵⁰ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 37.

⁵¹ T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 39.

⁵² Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 39.

⁵³ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 41.

blic theology, czyli teologii publicznej. Co oznacza, że przestrzeń, współczesny areopag, jest zarówno przedmiotem badań, jak adresatem wypowiedzi. Działania społeczne, rozmaite inicjatywy obywatelskie, a nawet ruch oporu czy sprzeciw nie są formami obcymi teologom tego nurtu⁵⁴. Kluczowa pozostaje jednak kultura. W niej dokonuje się poszukiwania sensu. Czeski teolog traktuje ją jako *locus theologicus*, to znaczy „prawowity przedmiot badań teologicznych”⁵⁵.

Tytułową metaforę, czyli „popołudnie chrześcijaństwa”, Halík zaczerpnął od Carla Gustava Junga (zm. 1961). Szwajcarski psychiatra i psycholog użył jej „do scharakteryzowania dynamiki indywidualnego ludzkiego życia”⁵⁶. W jej kluczu czeski teolog interpretuje historię chrześcijaństwa. Jung, opisując ludzkie życie, porównał je do pór dnia. Pierwszy okres, to przedpołudnie – w życiu człowieka młodość i wczesna dorosłość. Wtedy kształtuje się osobowość, człowiek buduje swoje życie, stwarza dom, decyduje się na zawód, podejmuje pracę. Potem kariera, małżeństwo i rodzina. Przekładając to na życie duchowe, należy dostrzec ten etap. Nie ma duchowej dorosłości bez drogi dojrzewania, żeby wyrosło drzewo, najpierw musi zapuścić korzenie⁵⁷. Potem przychodzi kryzys południa. Człowiek zatrzymuje się, czuje zmęczenie, senność. Przestaje cieszyć go to, co do tej pory dawało mu radość⁵⁸. Musi to jednak przetrwać. Wraz z popołudniem przychodzi wiek dojrzały, a po nim starość. Ten czas jest już inny, ważniejszy. Chodzi w nim o wyruszenie w drogę, zejście do głębin. „Popołudnie to *kairos*, czas odpowiedni dla rozwoju duchowego, okazja do dokończenia trwającego całego życia procesu dojrzewania”⁵⁹. Ten etap może być szczególnie cenny. Cechuje go bowiem spokój, dystans, mądrość. Emocje są już opanowane, zniknął egocentryzm.

Odnosząc ten podział do historii chrześcijaństwa, Halík widzi w okresie rozciągającym się od początku aż do progu nowoczesności przedpołudnie. Wtedy Kościół buduje swoje instytucje, krzepnie, umacnia się doktryna. W południu, które rozciąga się od nowożytności, przez oświecenie po kres XX wieku, następuje kryzys wstrząsający wspólnotą wierzących. Jego następstwem jest krytyka religii, ateizm z jego rozmaitymi fazami,

⁵⁴ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 43.

⁵⁵ T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 47.

⁵⁶ T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 55.

⁵⁷ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 55.

⁵⁸ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 56.

⁵⁹ T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 57.

indyferentyzm i apateizm⁶⁰.

Czeski duchowny uważa, że dzisiaj mamy do czynienia z nowym etapem, a mianowicie z popołudniem chrześcijaństwa: „kończy się długi okres kryzysu i już pojawiają się rysy nowej, zapewne głębszej i dojrzałszej postaci chrześcijaństwa”⁶¹. Formuła popołudniowa nie dokona się jednak sama, siłą logiki historii. Potrzebuje ludzkiej aktywności, działania, przychodzi bowiem jako możliwość, która może zostać wykorzystana. Wyjaśniając Jungowski termin, Halík dodaje: „metafora kryzysu południa pozwala mi nazwać długą i podzieloną na krótsze okresy epokę stopniowego zanikania *christianitas* – określonego typu wcielenia wiary chrześcijańskiej w zachodnią kulturę i cywilizację”⁶². Podsumowując zaproponowaną periodyzację, czeski teolog zauważa: „wyróżniam trzy etapy w historii chrześcijaństwa: najpierw przedpołudnie – premodernę, potem czas kryzysu południa – epokę sekularyzacji, i właśnie się rozpoczynające popołudnie chrześcijaństwa – formę, która powstała już w czasie postmodernistycznego rozkładu świata moderny”⁶³.

Według Halíka, chrześcijaństwo jutra, jako społeczność, będzie cechowało się nową hermeneutyką, w świetle której Boże Objawienie zostanie głębiej zinterpretowane⁶⁴. Dominującym nurtem w podejściu do religii będzie nie tyle teizm czy ateizm, ale anateizm, oznaczający nową i głębszą postać wiary, która została oczyszczona w ogniu krytyki filozoficznej⁶⁵. Wpływ Kościoła na świat zależeć będzie od tego, czy zostaną wypracowane argumenty wiarygodnościowe. Po oświeceniu nie ma już bowiem innych możliwości⁶⁶. Popołudnie chrześcijaństwa objawi się jak Zmartwychwstały Pan, który dał się poznać uczniom po swoich ranach⁶⁷. Wiara nie będzie już płynąć starymi korytami. Wystąpi, rozleje się. Humanizm laicki i ateizm nie będą stanowiły dla niej konkurencji, ale pozainstytucjonalne formy religijności⁶⁸. Chrześcijaństwo w nowym kontekście powinno stać się bardziej kenotyczne, rezygnując z ambicji władzy czy ciasnoty klerykalizmu. Świat nie potrzebuje dzisiaj chrześcijańskiej ideologii, ale chrześcijań-

⁶⁰ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 59.

⁶¹ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 59.

⁶² T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 61.

⁶³ T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 67.

⁶⁴ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 92.

⁶⁵ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 115-116.

⁶⁶ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 136.

⁶⁷ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 141.

⁶⁸ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 143.

stwa żywego i otwartego⁶⁹. Dlatego Kościół i jego wiara winni przybrać postać bardziej wielkanocną, gdzie jest miejsce na umierania i powstawanie z martwych⁷⁰. Chrześcijanie z kolei, nie mogą zapominać, że Bóg wszystko zawiera, ale także wszystko przekracza⁷¹. Dlatego wiara chrześcijańska nie tylko ma się koncentrować na doktrynie, przekonaniu, że istnieje Bóg, ale ma wypływać z miłości, jaką Bóg nas obdarza⁷². W związku z tym potrzeba, by w wierzących dokonywało się nieustanne przejście od religii ku duchowości⁷³. Ich zadanie w fazie popołudniowej będzie właśnie na tym polegało: mają rozwijać duchowość, wkraczając w przestrzenie współczesnej kultury, często przekraczając konfesyjność⁷⁴. Według czeskiego teologa, zadaniem Kościoła dzisiaj jest zmiana wizji siebie i rozumienia misji: „nastał czas samotranscendencji chrześcijaństwa”⁷⁵. Kościół ma się stawać „wszystkim dla wszystkich”⁷⁶.

Zamykając analizy dotyczące współczesnej postaci katolicyzmu, Halík wskazuje na potrzebę duchowego towarzyszenia, która będzie nie tylko czymś pożądanym, ale standardem duszpasterskim⁷⁷. Według czeskiego teologa Kościół powinien mniej koncentrować się na trosce o formę instytucjonalną, zewnętrzną, która niejednokrotnie przybiera postać obsesji, a zdecydowanie częściej zaglądać do wnętrza⁷⁸. Reforma winna przybrać następującą postać: „Musi być naśladowaniem Chrystusa: a to oznacza ciągle nowe poszukiwania wskrzeszonego”⁷⁹. Istotę nowej ewangelizacji Halík widzi następująco: „poszukiwać uniwersalnego Chrystusa, którego wielkość jest skryta z powodu ograniczeń naszego punktu widzenia, naszych wąskich horyzontów i kategorii myślowych. Szukanie uniwersalnego Chrystusa jest celem i znakiem naszego czasu”⁸⁰.

---

⁶⁹ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 171.

⁷⁰ T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 200.

⁷¹ T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 217-218.

⁷² T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 218.

⁷³ T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 229.

⁷⁴ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 230.

⁷⁵ T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 291.

⁷⁶ T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 291.

⁷⁷ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 294.

⁷⁸ Por. T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 305.

⁷⁹ T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 314.

⁸⁰ T. Halík, *Popołudnie chrześcijaństwa*, s. 314.

Podsumowanie

Kondycja Kościoła katolickiego i jego przyszłość budzą dzisiaj zrozumiałe zainteresowanie. Chantal Delsol i Tomáša Halíka, włączając się w te debaty, zgłaszają cenne uwagi dotyczące stanu wiary. Francuzka filozof, analizując obecną sytuację, wprowadza pojęcie podwójnej inwersji, najpierw ontologicznej, a potem normatywnej, z którą mamy dzisiaj do czynienia. Niezależnie od siły i głębokości zmian, alternatywą dla wiary nie będzie ateizm czy agnostycyzm, ale rozmaite nieinstytucjonalne formy religijne. Wobec dokonującej się na naszych oczach inwersji, Delsol proponuje powrót do kategorii świadectwa, którego siłą będzie egzystencjalnie rozumiana i realizowana prawda. Być może chrześcijaństwo przestanie dominować w globalnym świecie, ale nie przestanie istnieć. Jego odnowa będzie związana z powrotem do źródła, jakim jest dzieło i osoba Jezusa.

Czeski teolog z kolei, od lat zajmujący się kontekstem chrześcijaństwa, postrzega obecna czasu jako szansę reformy. W swoich tekstach postuluje odnowę wiary, która powinna pójść zdecydowanie głębiej, przyjmując postać wyraźniej osobistą i relacyjną. Halík postrzega chrześcijaństwo jako ruch duchowy, który dzisiaj nie powinien zbyt mocno skupiać się na formach instytucjonalnych i kosmetyce zewnętrznej. Wiara ma stać się zaufaniem, pełną odwagi wyprawę na spotkanie Boga, który, będąc tajemnicą, odsłania się człowiekowi i pozwala sobie doświadczyć. Czeski teolog uważa, że człowiek nic nie stracił ze swojej pierwotnej kondycji. Nadal posiada otwartość (*homo capax Dei*), która orientuje go na Stwórcę. Powinien pójść drogą wiary, przechodząc od religii, rozumianej tylko instytucjonalnie, do duchowości stanowiącej życiową siłę. Myśl Halík tchnie nadzieją. Czeski myśliciel dostrzega bowiem w chrześcijaństwie potężną siłę, której źródłem jest osoba Jezusa Chrystusa, fakt Jego śmierci i zmartwychwstania. Jeśli wiara ma się odnawiać, a Kościół wzrastać, nie można zapomnieć o paschalnych wydarzeniach. Kenoza Jezusa stanowi klucz do renesansu chrześcijaństwa.

Zakończenie

Celem artykułu była, po pierwsze, prezentacja debaty eklezjologicznej dotyczącej przyszłości Kościoła katolickiego; po drugie, ukazanie jej na tle historyczno-teologicznym; po trzecie, wyprowadzenie wniosków dotyczących badanych zagadnień. Źródłami poddanymi analizie były prace Ch.

Delsol i T. Halík. Ponadto pojawiły się odwołania do wybranej literatury przedmiotu. Przeprowadzone analizy pozwalają na wyciągnięcie następujących wniosków.

Po pierwsze, katolicyzm zmienia się na naszych oczach. Nie oznacza to w żadnym razie końca Kościoła. Teologowie, filozofowie czy publicyści, analizujący zmiany, są w tym względzie zgodni. Istota wiary pozostaje niezmienna. Rozpada się katolickie *imaginarium* do którego przez wieki Kościół był przyzwyczajony. Ewangelia przestaje rządzić państwami. Chrzestianie zaś zostają zaproszeni do tego, by iść w kierunku źródła.

Po drugie, sytuacja Kościoła katolickiego, zdaniem badaczy, jest poważna, dlatego potrzebne są zmiany. Reformy, jeśli mają być skuteczne, nie mogą dotyczyć jedynie instytucjonalnych struktur. Chodzi o dotarcie do duchowej głębi chrześcijaństwa i nadanie wierze na nowo egzystencjalnego wymiaru.

About the future of the Church. Analysis of selected ecclesiological debate

Abstract

The aim of the article is, firstly, to present the ecclesiological debate regarding the future of the Catholic Church; secondly, presenting it against a historical and theological background; thirdly, drawing conclusions regarding the studied issues. In the first part of the article, the author presents the thought of Chantal Delsol. In the second part, he presents Tomáš Halík's view on this issue. The third part is a summary and evaluation. The conducted research allows for the following conclusions to be drawn: the change in Catholicism does not mean the end of the Church, but the disintegration of the current imaginary in which the essence of faith remains unchanged; the situation of the Catholic Church is so serious that changes are needed, not only in the structures, but in the faith that requires deepening and renewal.

Keywords: *future of the Church, ecclesiology, Chantal Delsol, Tomáš Halík*

Bibliografia

Artemiuk P., *Bóg w pustych Kościołach. Teodycea Tomáša Halíka*, w: P. Artemiuk (red.), *Odcienie polskiego katolicyzmu*, Płock: PIW 2022, s. 199-208

Artemiuk P., *Tomáša Halíka myśli o współczesnym Kościele*, „*Studia Teologiczne Białystok Drohiczyń Łomża*” 40 (2022), s. 59-76.

Artemiuk P., *Apologia boskości Jezusa wobec współczesnych koncepcji redukcjonistycznych*, w: P. Artemiuk, S. Zatwardnicki (red.), *Wokół pytań o początki chrystologii*, Kraków: Wydawnictwo Scriptum 2023, s. 205-233.

Borto P., *Magisterium Kościoła w sporze z modernizmem o fundamenty wiary. Analiza poglądów A. Loisy'ego, E. Le Roy i G. Tyrrella i ich ocena w świetle dokumentów antymodernistycznych oraz Vaticanum II*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2020.

Czyżewski T., *Jak nie rozwijać się duchowo. Religijne zaburzenia osobowości*, Kraków: WAM 2022.

Delsol Ch., *Koniec chrześcijańskiego świata*, przekład M. Szczurowski, w: D. Karłowicz (red.), *Myśląc z Janem Pawłem II*, Rzym-Warszawa: Teologia Polityczna-Angelicum 2021, s. s. 175-193.

Delsol Ch., *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era*, przekład P. Napiwodzki, Kraków: WAM 2023.

Draguła A., *Kościół, który wyznaję. Między zgorznięciem a nadzieją*, Kraków: WAM 2023.

Dudkiewicz I., *Pastwisko. Jak przeszłość, strach i bezwład rządzą polskim Kościołem*, Warszawa: Agora 2024.

Halík T., *Popołudnie chrześcijaństwa. Odwaga do zmiany*, przekład T. Maćkowiak, Kraków: WAM 2022.

Hoff G.M., *In Auflösung. Über die Gegenwart des römischen Katholizismus*, Freiburg im Breisgau: Herder Verlag 2023.

Jasiński K., *Tomáš Halík's Concept of God as the Depth of Reality*, „*Collectanea Theologica*” 93 (2023) nr 3, s. 89-118.

Joas H., *Warum Kirche? Selbstoptimierung oder Glaubensgemeinschaft*, Freiburg im Breisgau: Herder Verlag 2022.

Kasper W., *Kościół Katolicki. Istota, rzeczywistość, posłannictwo*, przekład G. Rawski, Kraków: WAM 2014.

Kasper W., Moltmann J., *Jezus – tak, Kościół – nie? O chrystologicznych źródłach kryzysu Kościoła*, przekład A. Kuć, Kraków: Homini 2005.

Lassus D. de, *Zagrożenia i wypaczenia życia zakonnego*, przekład A. Kuryś, Kraków: WAM 2022.

Lohfink G., *Czy Bóg potrzebuje Kościoła? O teologii ludu Bożego*, przekład E. Pieciul-Karminińska, Poznań: W drodze 2005.

Loisy A., *L'Évangile et l'Église*, Paris: A. Picard 1908.

Mariański J., *Religia w społeczeństwie ponowoczesnym. Studium socjologiczne*, Warszawa: Oficyna Naukowa 2010.

Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Świadomość, jaką Jezus miał o sobie samym i o swoim postaniu (1985)*, w: *Od wiary do teologii. Dokumenty Międzynarodowej Komisji Teologicznej 1969-1996*, J. Królikowski (red.), Kraków: Wydawnictwo Księży Sercanów 2000, s. 245-246.

Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Wybrane zagadnienia z eklezjologii (1985)*, w: *Od wiary do teologii. Dokumenty Międzynarodowej Komisji Teologicznej 1969-1996*, J. Królikowski (red.), Kraków: Wydawnictwo Księży Sercanów 2000, s. 201-202.

Müller G.L., *Katolicki, czyli jaki? Prawdziwa i fałszywa reforma*, przekład R. Biel, Tarnów: Biblos 2024.

Ratzinger J., *Chrystus i jego Kościół*, przekład W. Szymona, Kraków: Wydawnictwo eSPe 2005.

Riccardi A., *Kościół płonie. Czy chrześcijaństwo ma przyszłość?*, przekład E. Augustyn, Kraków: ZNAK 2022.

Rosik M., *Kościół a Synagoga (30-313 po Chr.) na rozdrożu*, Wrocław: Chromcon 2016.

Seewald M., *Reform. Dieselbe Kirche anders denken*, Freiburg im Breisgau: Herder Verlag 2019.

Seweryniak H., *Metodologia eklezjologii fundamentalnej „Demonstratio Catholica”*, „Studia Nauk Teologicznych PAN” 2 (2007), s. 117-144.

Seweryniak H., *Geografia wiary*, Warszawa: Więź 2010².

Seweryniak H., Skierkowski M. (red.), *Skąd Kościół. Wokół współczesnych pytań o początki chrześcijaństwa*, Płock: PIW 2011.

Söding T., *Jesus und die Kirche. Was sagt das Neue Testament?*, Freiburg im Breisgau: Herder Verlag 2007.

Strumiłowski J.P., *Zachwiana hierarchia. Pomieszenie pojęć i przyczyny kryzysu w Kościele*, Kraków: ESPRIT 2022.

Terlikowski T.P., *Koniec Kościoła, jaki znacie*, Warszawa: Wydawnictwo Nowej Konfederacji 2022.

Terlikowski T.P., *Wygasanie. Zmierzch mojego Kościoła*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2023.

Weigel G., *Kruchy porządek. Jak znaleźć oparcie i nadzieję*, przekład K. Kurek, Warszawa: PROMIC 2020.

Wengst K., *Wie das Christentum entstand. Eine Geschichte mit Brüchen im 1. und 2. Jahrhundert*, Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus 2021.

Werbick J., *Christentum – kann das weg? Glauben in Zeiten der Kirchen-Erschöpfung*, Ostfildern: Matthias Grünewald Verlag 2023.

Ks. prof. ucz. dr hab. Przemysław Artemiuk – teolog fundamentalny, kierownik Katedry Teologii Fundamentalnej i Prakseologii Apologijnej na Wydziale Teologicznym UKSW, wykładowca w Wyższym Seminarium Duchownym w Łomży oraz przewodniczący Stowarzyszenia Teologów Fundamentalnych w Polsce. Ostatnio opublikował: monografię *Kim jest papież w Kościele? Szkice z teologii prymatu* (Płock 2022) oraz prace *Apologia* (Poznań 2023) i *Wiara na peryferiach. Eseje o Kościele* (Kraków 2023), a także zredagował tomy studiów *Hermeneutyka i apologia. W kręgu myśli teologicznej ks. Henryka Seweryniaka* (Płock 2022) i *Wokół pytań o początki chrystologii* (Kraków 2023; wraz ze S. Zatwardnickim). Artykuł powstał w ramach realizowanego w latach 2023-2025 przez pracowników Wydziału Teologicznego UKSW projektu „Personalistyczny model teologii w służbie komunikacji międzyosobowej” w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki II”.